

ŞANİZÂDE MEHMET ATAULLAH EFENDİ

ESİN KÂHYA*

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketlerinin onsekizinci yüzyılda başladığı kabul edilir. Ancak İmparatorluk'ta kaleme alınan çeşitli bilimsel eserler incelenirse, Avrupa etkisini onyedinci yüzyıla kadar götürmek mümkündür.

Daha önceki yüzyıllarda Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu karşılaştırılacak olursa, görülür ki Avrupa onikinci yüzyıldan, hattâ onbirinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar âdeta bir bilimsel faaliyet hazırlığı içindedir. Bu faaliyetler, ilkin kendilerini çeviri faaliyeti şeklinde göstermiştir; daha sonra bu faaliyetlere ilâve olarak, matbaanın kuruluşu, yeni ülkelerin keşfi, bilimde o güne kadar esas ve değişmez olarak kabul edilen sistemlerin yanlışlarının gösterilerek, terkedilmeleri, eğitim sisteminde görülen yenilik hareketleri gibi çeşitli faaliyetler ve köklü değişiklikler bilimde onyedinci yüzyıldan itibaren veya biraz daha geriye gidersek, onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren özgün çalışmaların yapılabilmesine olanak sağlamıştır.

Avrupa'da, yukarıda söz konusu edilen temeller üzerinde yükselen onyedinci ve onsekizinci yüzyıldaki bilimsel çalışmalar o kadar parlak, o kadar verimli olmuştur ki bu devre "aydınlanma çağı" adı verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bilimsel çalışmalar ise İslâm Dünyasındaki bilimsel faaliyetin âdeta bir devamı gibi başlamıştır. Dolayısıyla, uzun bir hazırlık devresine gerek göstermeksizin, ondördüncü yüzyıldan itibaren, aynı paralelde bilimsel faaliyetin yürütülmüş olduğu gözlenir.

Başta Fatih olmak üzere, padişahların da desteği ile onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda çeşitli bilim dallarında önemli çalışmalar yapıldığı ve kıymetli eserlerin verilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, Avrupa'da görülen, yukarıda söz konusu ettiğimiz bilimsel faaliyetlerin şekillenmesinde etkin olmuş önemli değişimlere Osmanlı İmparatorluğu'nda rast-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

lamak mümkün değildir. Bunlardan biri olarak matbaa zikredilebilir. Bilimsel faaliyetlerin yayılıp etkin olmasında matbaanın rolü inkâr edilemez.

Avrupa'da ilk matbaa 1450'de kurulmuştur, ve 1450 ile 1500 arasında 2000 kadar eser basılmıştır. Daha sonra gittikçe basılan eser sayısının arttığı görülür. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa 1727 yılında kurulmuş olup, ilk basılan eser sayısı 10 kadardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaanın gelişimi çok yavaş olmuştur. Matbaanın gelişmesi, ve basılan eserlerin sayısında artış için ondokuzuncu yüzyıla kadar beklemek gerekir.

Onyedinci yüzyıldan başlayarak, siyasî ve ekonomik yönden eski güçlü durumunu yavaş yavaş kaybetmeğe başlayan Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da onyedinci yüzyıldan itibaren görülmeğe başlanan bu bilimsel gelişmeye ayak uyduramamıştır. Avrupa'da bilim onsekizinci yüzyılda gelişimini daha da hızlanmış olarak sürdürürken Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bilimsel faaliyetle Avrupa'daki arasındaki fark, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine, gittikçe artmıştır. Artık devlet adamları, başta padişah olmak üzere bu farkı kabul etmek zorunda kalmışlar ve bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini düşünmeğe başlamışlardır.

Bu yüzyılda yer alan yenilik hareketleri arasında, yukarıda söz konusu edilen matbaanın yanı sıra, yeni açılan yüksek okullara rastlıyoruz. İlk açılan okullar askerî yüksek okullardır. Çünkü Avrupa ile İmparatorluk arasında bilimsel olarak ne gibi fark olduğu en açık ve seçik olarak bu faaliyetin bir uygulaması niteliğinde olan teknik alanda kendisini hissettirmiştir. Eğer Avrupa'daki teknik okullar örnek alınarak teknik okullar kurulacak olursa, bu problem çözülebilecek ve ordunun ihtiyacı olan mühendisler bu okulda yetiştirilebilecekti. İlk açılan okullara örnek olarak Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün verilebilir.

Bu okullar için zaman zaman yurt dışından öğretmen getirildiğini görüyoruz. Bunlardan birisi de Fransa'dan getirilen Jean de Lafite Clavé (1750-1790). Fransa'da tahkimat müfettişliği yapmış olup, İstanbul'da bulunduğu sırada Türkçe olarak bir eser de kaleme almıştır. Bu eserin adı *Usûlü'l-Maârif fi'l-Ordû*'dur.¹

Yine bu yüzyılda ele alınan konulardan biri de hekimlerin yeterliliği meselesi idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu devirden itibaren hekimlik yapanların

¹ Adnan A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde Bilim*, İstanbul 1971, s.186.

bir kısmı yabancıları, ve onlar da Türk hekimler gibi, o günki deyimi ile, dükkân açıp, hasta tedavi ediyorlardı. Ancak bunların bir kısmının gerçekten hekim olup olmadıkları dahi bilinmiyordu. Bundan dolayı, III. Sultan Ahmed zamanında yerli ve yabancı hekimlerin hangi şartlarda hasta muayene edebileceklerini belirleyen kararlar alındı. Yabancı hekimlerin muayenehane açabilmeleri o devirdeki hekimbaşı Nuh ibn Abdülmennan Efendi'nin (ölümü 1119 H./1707) hekimlik yapabileceklerine dair vereceği izne bağlanırken (1116 H.), yerli hekimler için ise, bir çeşit devlet imtihanını kazanma zorunluluğu getiriliyordu.

Şanizâde Mehmet Atullah Efendi, işte böyle siyasî ve ekonomik problemlerin yoğunlaştığı ve bir ölçüde de olsa, bunlara bağlı olarak, eğitim ve öğretim problemlerinin arttığı, hattâ zaman zaman içinden çıkılmaz hale geldiği bu dönemde dünyaya gelmiştir. Şanizâde 1771 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk ruus diploması alan Şanizâde, daha sonra tıp medresesinde tıp tahsilini tamamlamıştır. Onun buradaki hocaları arasında zamanın hekimbaşısı Numan Naim Efendi de bulunmaktadır.

Şanizâde, sadece hekim değildir, o aynı zamanda bir mühendistir. Yukarıda söz konusu edilen, Batılı örneklerle uygun olarak kurulmuş olup, III. Selim tarafından 1794 tarihinde düzenlenen Mühendishâne'ye o da devam etmiştir. O, Charles Bossut'nun Cours Complet de Mathématique adındaki eserinin Hesap adıyla yapmış olduğu çevirisinde bize bu konuda bilgi vermektedir.²

Şanizâde, 1816 yılında Eyüp Sultan Mahkemesi hâkimliğine atanmıştır. İki yıl bu görevi yürüten Şanizâde, daha sonra, Haremeyn Evkaf müfettişliğine getirilmiştir. O, bu görevde de iki yıl kaldıktan sonra, vakanüvist olarak tayin edilmiştir.

Şanizâde vakanüvistlik görevine getirilince, onu o göreve tayin eden Sultan II. Mahmut için Sultan'ın culûs tarihi olan 28 Temmuz 1808 tarihinden başlayarak, 1821 tarihine kadar olan olayları yazmış ve dört cilt halinde, Tarih-i Şanizâde adıyla yayınlamıştır. O, vakanüvistlik görevinden 1825'de ayrılmıştır.

Şanizâde 1826 tarihinde Sultan Mahmud tarafından arpalığı olan Tire'ye sürgün edilmiştir. Bu olaya çok üzülen Şanizâde, her ne kadar padişah tarafından af edilmişse de bunu öğrenmeden vefat etmiştir. Onun mezarı Tire'dedir.

² Feridun Nafiz Uzluk, *Şanizâde Mehmet Atullah*, Ankara 1951, s. 3-4.

Şanizâde o devirde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki birçok bilim adamı gibi, eski ve yeni değerleri kendisinde meczetmiş bir bilim adamımızdır. O, bir taraftan tıp medresesinde tıp tahsil etmiş olmasının yanı sıra, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, aynı zamanda, Avrupa modeline göre öğretim yapan kurumlarda da eğitim ve öğretim yapmıştır.

Şanizâde devrindeki bazı meslektaşları, örneğin Mustafa Behçet Efendi gibi, Batı'yı, Batı bilimini daha iyi öğrenmek için İtalyanca ve Fransızca öğrenmiştir. Ona her iki dili öğreten Ahmet Vefik Paşa'nın babası Yahya Naci'dir.

O devirde yabancı dilden bahsedildiğinde genellikle İtalyanca anlaşılmalıdır. Bilim adamları genellikle, bu devirde yabancı dil olarak İtalyanca öğrenmişlerdir; bazen İtalyancanın yanı sıra, Fransızca da öğrenmişlerdir. Hattâ bazı bilim adamları dil öğrenmek için İtalya'ya gitmişlerdir. Bunların en güzel örneklerinden birisi, yukarıda adını zikrettiğimiz Mustafa Behçet Efendi'dir.

İtalyancanın bilim adamları arasında yabancı dil olarak tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden biri, muhtemelen, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da en yakın komşularından birisi olması şeklinde açıklanacağı gibi, İtalyan birçok hekimin de Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece başkenti olan İstanbul'da değil, aynı zamanda taşrada da mesleklerini icra etmeleri olabilir. Hattâ bazı hekim olmayan İtalyanların da Anadolu'nun çeşitli kentlerinde hekim gibi çalıştıkları bilinmektedir. Bu durumdan Devlet haberdâr olduğundan, yabancı hekimleri bir ölçüde de olsa kontrol edebilmek için, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, onların İmparatorluk içindeki faaliyetini hekimbaşından alınacak izne bağlamıştı.³

Şanizâde'nin çalışmalarını iki grupta toplamak mümkündür :

1. Tıpla ilgili eserleri ve bu konudaki çevirileri;
2. Tıp dışında, başka bilim dallarındaki eserleri ve çevirileri.

İlkin biz burada onun tıp dışındaki çalışmalarından tarih konusunda olanları ele alalım. Şanizâde, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, vakanüvist olarak çalıştığı yıllarda Tarih-i Şanizâde adını taşıyan dört ciltten meydana gelen bir eser kaleme almıştı. Bu eserde o, Sultan II. Mah-

³ Adnan A. Adıvar, *aynı eser*, s. 147-148.

mud'un tahta geçiş tarihi olan 1808 yılından başlayarak 1821 yılına kadar ki olayları bize aktarmaktaydı.

Tarih-i Şanizâde'nin çeşitli yazma nüshaları vardır. Bunlar arasında Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bağdatlı Vehbi 1114 numarada, Esat Efendi 2155 numarada, Hüseyin Kâzım 57 numarada ve İzmirli Hakkı 2380 numaradaki nüshaları zikredilebilir.

Eser, dört cilt halinde ilk defa 1821'de basılmıştır; daha sonraki tarihlerde tekrar basıldığını biliyoruz. Yazarın ölümünden sonra basılan nüshalarda, eserin başına yazarın hayatı hakkında kısa bir bilgi ilâve edilmiştir. Biz burada verilen bilgidен, yazarın belli başlı görevlerini, vakanüvist olarak hangi tarihte göreve atandığını ve nihayet yazarın ne sebeple öldüğünü öğreniyoruz.⁴

Şanizâde, Tarih-i Şanizâde'nin başında ilkin tarih hakkında kısa bir açıklama yapar ve der ki: "Tarih doğru ve hakikî olayların ya da olmamış olayların hikâyelerini zapt ve nakilden ibarettir." Ona göre zannı, tarihî gerçeklerle karıştırmamak gerekir, çünkü zannın bir ölçüde de olsa gerçekten pay aldığını düşünmek, ... hataya düşmekle eşdeğer sayılmalıdır. Çünkü, eğer biz, zannı gerçek olarak kabul edersek, olmamış bir olayı gerçek gibi kabul etmiş oluruz. Bu şekilde görüşlere sapanlar sun'î tarihçilerdir, onlar bilme ve yapmanın önemini kavrayamamışlardır; tarihin önemini ve yararlarını idrak edememişlerdir.

Şanizâde burada tarihi ikiye ayırır :

1. Tarih-i Mukaddes: Burada yüce peygamberler, onların mucizeleri, menkıbeleri, onların peygamberliğini müjdeleyen kehanetleri, aslına sadık bir şekilde ele alınıp anlatılır.

2. Tarih-i Amm (Umumî Tarih): Burada memleketler ve devletlerin durumu, kavimlerin ve milletlerin mizaçları, bu ülkelerde olup bitenler anlatılır.⁵

Şanizâde, bir hekim olarak nasıl ki, insan sağlığına önem vermişse, bir tarihçi olarak da tarihte sıhhat üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre, tarihî araştırma yaparken, doğruyu bulmak için bir tek yol vardır, o da tarihî araştırmalarda delilleri tam olarak biraraya getirmenin zorunluluğudur. Onların gizli ya da saklı olanlarını azamî dikkat ve çaba harcayarak ortaya çıkarmak gerekir.

⁴ Şanizâde, *Tarih-i Şanizâde*, İstanbul H. 1284, cilt 1, s. ix.

⁵ Aynı eser, s. 6.

Şanizâde genel tarihin başlangıcını 4000 yıllarına kadar geri götürür. Bu 4000 yıllık zaman içinde olup bitenleri öğrenebilmek ve anlayabilmek için yazılı belgelere ihtiyaç vardır. Ancak eski devirlerden kalma yazılı belge çok azdır. Bunun sebebi o devirlerde okuma yazma bilenlerin sayısının az olmasıdır.

Burada, yazarımız, M.S. XIV. yüzyılda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çok az insanın okur yazar olduğunu söyler, 'örneğin Almanya'da ve Fransa'da olduğu gibi' der.

Şanizâde, aynı konuya Doğu ülkelerinden örnekler vererek, şöyle demektedir: "Cengiz Han isyanını ve bu sırada o yörede olup bitenleri, biz ne Tatarlardan ne de Moğollardan öğrenebiliyoruz. Bu konuda bilgileri Çin halkı zapt ve tertip etmiştir. Bu Çince kaynaklar daha sonra tercüme edilmek suretiyle, o sırada orada olup bitenleri öğrenmek mümkün olmuştur. Çünkü Tatarlar ve Moğollar yazı yazmasını bilmiyorlardı." Yazarımız burada konuya ilişkin başka örnekler de vermiştir.⁶

Şanizâde'ye göre, en sağlıklı kaynaklar yazılı kaynaklar olmakla birlikte, heykel ve temsili resimler de tarih araştırmalarında yardımcı olacaktır.

Şanizâde buradaki açıklamasında, tarih yazmanın güçlüklerinden bahsederken bazılarının tarihin daha ne olduğunu bilmeden tarih yazmağa teşebbüs ettiklerinden şikâyet eder. Onların tarihini yazdıkları milletlerin ya da devletin en önemli yönünü oluşturan hukukunu, kanunlarını, âdetlerini, ahlâk ve tabiatını ve bu özelliklerinin göstermiş olduğu değişikliklerinin sebeplerini bilmeksizin, o ülkenin tarihini yazmağa teşebbüs ettiklerinde, ancak olayların bir kısmını, onları da ancak yüzeysel ve basit olarak kavrayabildiklerini ifade eder. Şanizâde'ye göre, onlar tarihi fertler ve olaylardan ibaret zannederler.

Eski uygarlıklardan bazı örnekler seçerek burada ne demek istediğini daha açık ve seçik olarak anlatmağa çalışan yazarımız, diyor ki 'örneğin Nil vadisinin tarihini yazarken, sadece bu vadiye olup biten olayları aktarmak yeterli değildir; burada meydana gelen olayların yanı sıra, buradaki ülkeleri, o ülkelerin topraklarını, onların özel coğrafyalarını, burada görülen kayda değer her şeyi göz önünde bulundurmamak, bölgenin haritasını yapmak, orada yaşayan insanları, ahlâk tabiatlarını incelemek gerekir. Bundan dolayı küçük bir ülke ya da devletin incelenmesi sınırları çok geniş, büyük bir ülkeye nisbetle çok daha kolaydır'

⁶ Aynı eser, s. 9.

Netice olarak, Şanizâde tarih yazmanın zorluğunu bir kez daha vurgulayarak, iyi bir tarihçinin üstâd-ı kâmil, hüner sahibi, akıllı olup, çalışmalarında yukarıda bahsedilen noktalara dikkat etmesi gerektiğini söyler, ve şunu da ilâve eder: “Acz ve kusur sahibi iyi bir tarihçi olamaz.”⁷

Şanizâde'nin bu kitapta, yani Tarih-i Şanizâde'de, burada kısaca verdiğimiz tarih araştırmaları hakkında açıklamalarından sonra, sırasıyla ilkin irâde-i seniyye-i humâyûn'un bir suretini verdikten sonra, Hicrî 1223 ve Miladî 1808, yani II. Mahmud'un culûsundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen çeşitli olayları kronolojik sıraya göre verir. Bunlar arasında sadece siyasî içerikli olaylara rastlanmaz; aynı zamanda, iktisadî, idarî ve sosyal hayatla ilgili çeşitli olaylar tarihlerine göre sıraya konmuş olarak sunulur. Bunlar arasında Doğu'da alınacak tedbirler, Sofya'dan gelen kötü haberler, yeniçeri ağasının görevinden alınması, kaptân-ı deryâliğe yeni birisinin atanması, çeşitli vilâyetlerdeki kadıların görevlerinden alınmaları, yeni kadı tayinleri, siyasî olaylar sonucu suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilen kişiler, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkeleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çeşitli problemler, savaş sonuçları, antlaşmalar, ilmiye sınıfındaki değişiklikler, ölen şair ve yazarlar, sultan hanımların doğumu gibi çok değişik konularda bilgi verildiği görülür.

Şanizâde, görevi dolayısıyla ilgilendiği tarih bilimi dışında, matematik, coğrafya, askerlik, edebiyat gibi çeşitli konularla ilgilenmiştir. Ancak onun bu konulardaki çalışmalarını tanıtan eserlerinin pekçoğu bugün elimizde bulunmamaktadır. Elimizde bulunanlar arasında matematikle ilgili olarak, onun Hesap adıyla çevirdiği Charles Bossut'nün Cours Complet de Mathématique adlı kitabı zikredilebilir.

Bir başka örnek de askerlikle ilgili Vesâyetnâme-i Seferiyye adlı çevirisidir. Bu eser, Büyük Friedrich tarafından kumandan ve subaylar için yazılmış olup, Şanizâde onu III. Selim adına çevirmiştir. Çeviri 1823 yılında Mısır'da basılmıştır.

Onun elimizde bulunan bir başka eseri de Divân-ı Eş'ar adını taşıyan divanıdır. Bu eser kaside ve rubâilerden meydana gelmiştir. Eserin nüshalarından biri İstanbul Üniversitesi 1352 (T) numarada bulunmaktadır.

Şanizâde, yukarıda verilen bilgiden de anlaşılacağı gibi, birçok konuya ilgi duymuş, araştırmış ve bu konularda eserler vermiştir. O, aynı

⁷ Aynı eser, s. 16.

zamanda birbirinden farklı görevlerde memleketine hizmet vermiştir. Ancak, bütün bunların yanı sıra unutmamalıdır ki o, her şeyden önce, bir hekimdir; onun temel eğitimi tıptır. O, klasik bir tıp eğitimi ile yetişmiştir. Ancak buna rağmen, onun, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, yeniliklere daima açık olduğunu görüyoruz. Şanizâde'nin tıp konusundaki eserleri onun bu tutumu hakkında bize daha iyi fikir vermektedir.

Şanizâde'nin tıp eserlerinden birisi, onun Anton von Stoerk'ten (1731-1803) yapmış olduğu çevirisidir. O, bu yazarın *Medizinisch Practischer Unterricht für die Feld und Landwanderzzte der Österreichischen Staaten* (Viyana 1776) (Avusturya Devletleri Askeri ve Köy Hekimleri için Pratik-Tıbbî Öğretim) adlı eserini Barthelemy Bathisti'nin (1755-1831) *Instrozione Medico-Practica ad usu di Chirurchi Civil e Militari Opera* (Venedik 1778) adlı İtalyanca çevirisinden yararlanarak Türkçeye çevirmiştir.

Bu eserin, daha sonra, başka bazı Avrupa dillerine de çevrilmiş olduğunu görüyoruz. Bu eserin önemi, içinde çiçek aşısı ile ilgili açıklamalar bulunmasıdır. Bilindiği gibi bu hastalık yüzyıllarca Doğu'da ve Batı'da binlerce kişinin ölümüne veya sakat kalmasına sebep olmuştur.

Bu hastalığa karşı en erken önlem alan millet Türkler olmuştur. Onlar çiçek hastalığında deride görülen döküntülerin kabuklarını, genellikle ceviz kabukları içine biriktirip, saklıyorlardı, ve de çiçekten korumak istedikleri insanların kollarında çizik yapıp çiçekli hastanın döküntülerinden alınıp, saklanmış kabuktan bir parçayı oraya sürüyorlardı. Genellikle, o kişide, çiçek hastalığında görülen arazlar, yani, ateş ve deride döküntüler görülüyordu, ancak bu kişi hastalığı nisbeten daha hafif atlatıyordu, ve böylece hayatî risk ve sakatlanma riski de ortadan kalkmaktaydı. Bu şekilde aşılama daha sonra varyolizasyon, yani insan çiçeği ile aşılama olarak adlandırılmıştır.

Onsekizinci yüzyılda, İngiltere'de görülen salgınlardan dolayı araştırmacılar bu konu ile ilgileniyorlardı. Türklerin yüzyıllardır kullanageldikleri bu aşılama yönteminden çok etkilenen, İngiliz elçisinin hanımı Lady Montague İngiltere'deki bir arkadaşına yazmış olduğu bir mektupta bu aşılama usûlünden bahsetmişti. Haber süratle yayılmış ve sadece İngiltere'de değil, Amerika'da da bazı araştırmacıların bu yönde çalışmalarını geliştirmelerine sebep olmuştur.

Bu konuda araştırma yapanlardan biri de Edward Jenner'di. O, araştırmaları sırasında sütçülükle uğraşanlarda bu hastalığın görülmediğini

farkederek, çalışmalarını inek çiçeğine yöneltip, inek çiçeğinden alınmış nümunelerle insanların aşılandığında, yani vassinasyonda, bağışıklık kazanıldığını, ve o insanın bir daha çiçek hastalığına yakalanmadığını göstermiştir. Bu yolla aşılanmak, insan çiçeğiyle aşılanmaktan daha az tehlikeli idi. Çünkü zaman zaman insan çiçeği ile aşılama tehlikeli olabiliyordu. Jenner, bu çalışmalarının neticelerini bize *Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* adlı 1796'da Londra'da yayınladığı eserinde sunmuştur.

Şanizâde, söz konusu çevirisinde çiçek bahsinde eserin orijinalindeki variolizasyonu kaldırıp, onun yerine vassinasyonun, yani inek çiçeğinden insana yapılan aşının açıklamasını vermiştir. Böylece o, söz konusu çeviriyle, inekten alınan nümune ile yapılan aşılamayı, yani vassinasyonu tanıtmış oluyordu. O, aynı zamanda, Türkiye'de de Jenner usûlü aşının kullanılmasının daha yerinde olduğunu belirterek, bunun için, Kâğıthâne-Ayazağa'daki ineklerden bu yolda yararlanılabileceğini, ve de bütün teb'anın kolayca inek çiçeği ile aşılanabileceğini söylemekteydi.

Halkın aşılanmasıyla ilgili olarak, ilk emir 1845 tarihinde çıkarıldı. Bu emirde kimlerin aşı olması gerektiği ve aşı uygulamasının nasıl ve kimler tarafından yapılacağı belirleniyordu. Mektepli ve mektepsiz çocuklar aşılanacaktı, ve bu iş için doktor ve eczacılar görevlendiriliyordu. Aşı, yurt dışından, İngiltere'den getirilecekti.⁸

Türkiye'de ilk telkikhânenin kuruluşu ise, nisbeten daha geç bir tarihe rastlar. İlk defa bir telkikhâne kurulması kararı 13 Temmuz 1890 tarihinde alınmış olup, bu telkikhâne bitene kadar aşının hazırlanması işi, aşı enspektörü Doktor Hüseyin Remzi Bey ve Şefik Bey nezaretinde Tıbbiye-i Mülkiye'de yapılacaktı. İlk telkikhâne 1895 yılında faaliyete geçmiştir. Buranın müdürlüğüne de yine Doktor (Miralay) Hüseyin Remzi Bey atanmıştır.⁹ Netice olarak, denilebilir ki ilk telkikhânenin kuruluşu Şanizâde'nin söz konusu önerilerinden yaklaşık 100 yıl sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Şanizâde'nin şimdye kadar bahsettiğimiz çalışmaları da şüphesiz Türk bilim ve kültür tarihinde belli bir öneme sahiptir, ancak, yine şüphesiz, onun bir hekim olarak en önemli eseri, İbn Sînâ'nın meşhur eseri *El-Kânûn* gibi, beş kitap halinde hazırlanmış olan *Hamse-i Şanizâde* adlı eseridir.

⁸ Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948, s. 214-217.

⁹ Aynı eser, s. 164-167.

Bu eserin belli başlı kısımları şunlardır:

1. Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrihi'l-A'zâi'l-İnsân (anatomi);
2. Usûlü't-Tabia (fizyoloji);
3. Miyârü'l-Etîbba;
4. Kânûnü'l-Cerrâhîn;
5. Mîzânü'l-Edviye.

Şanizâde'nin Hamse'sinin ilk kitabı anatomi ile ilgilidir. Eserin bu kısmı ilk basılan tıp kitaplarından biri olup, eserin girişinde de ifade edilmiş olduğu gibi, basım tarihi H. 1231'dir (1820).

Kitap iki farklı tip olarak basılmıştır. Bunlardan biri padişah ve devlet adamlarına dağıtılan nüsha olup, vişne çürüğü meşin ciltlidir; üzerindeki Sultan II. Mahmud tuğrası altın kabartmadır; içindeki resimler renklidir. Halbuki ikinci tipte resimler siyah-beyazdır; kapaktaki kabartma padişah tuğrası gümüşten, ve karton ciltlidir. Birinci tipte tezhip vardır, ikinci-
sinde tezhip görülmez.

Şanizâde'nin Hamse'sindeki resimler, anatomi şemaları olup, bunlar, birinci kitapta, yani Mir'âtü'l-Ebdân fi Teşrihi'l-A'zâi'l-İnsân'da bulunur. Yazar, bu anatomi şemalarını ele alınan konuların açıklamalarının sonuna ilâve etmiştir. Bu şemalar incelendiğinde, genel olarak onların onsekizinci yüzyılda yaşamış bilim adamlarının eserlerinden alındığı belirlenebilir. O, örneğin kas ve iskelet şemalarında B.S. Albinus'un meşhur eseri *Tabulae Sceleti et Musculorum Corporis Humani*'den (1747) yararlanmıştır. Aynı şekilde, o, sinir şemaları için Vieussens'in *Neurographia* (1685) adlı eserinden yararlanmıştır.

Ayrıca, Şanizâde'nin bu kitabında Vesalius'un meşhur eseri *De Humani Corporis Fabrica*'dan alınmış resimlere rastlanır. Bunlar genellikle, iskeletle ilgilidir. Örneğin, Vesalius'un *Fabrica*'sında 80. sayfadaki önden insan iskeleti Şanizâde'nin söz konusu eserinde üçüncü levhaya; *Fabrica*'daki 22. sayfadaki kafatasının alttan görünüşü ise Şanizâde'nin eserindeki dokuzuncu levhanın ikinci şekline benzer. Yine, *Fabrica*'daki 60. sayfadaki boyun omurları 2., 4., 5., 6., 7., 9. ile Şanizâde'nin eserinde onüçüncü levhadaki sırasıyla 1., 2., 3., 4., 5., ve 6. şekiller birbirine benzer.¹⁰

¹⁰ A. Vesalius, *De Humani Fabrica*, Bruxelle (1543'den tıpkı basım) 1972, s. 60.

Bu örnekleri artırmak mümkündür. Bu benzerlik, yazarımızın doğru-
dan Vesalius'un Fabrica adlı eserinden yararlanmış olduğunu gösteriyor
olabilir, ancak biz biliyoruz ki onyedinci ve onsekizinci yüzyılda yaşamış
olan bazı anatomistler Vesalius'un Fabrica'sından yararlanmış ve ondaki
şemaları eserlerinde kullanmışlardır. Dolayısıyla, Şanizâde bu eserin ken-
disini görmemiş olsa bile ondan yararlanmış olan kişilerin eserlerini
görüp, bu eserleri çalışmalarında kullanmış olabilir.

Bu kitap, yani Mir'âtü'l-Ebdân, herhangi bir anatomi kitabında oldu-
ğu gibi, ilkin kemikleri ele alır; kemiklerin yapısı, şekilleri, içlerinin boş
olup olmadığını, kemik iliği, kemiklerin birbirleriyle nasıl bağlandıklarını
açıkladıktan sonra, kafa kemiklerinden başlayarak vücudun bütün kemik-
leri hakkında bilgi verir.

Burada verilen bilgileri, klasik tıp metinlerinde verilen ilgili açıklama-
larla karşılaştıracak olursak, Şanizâde'nin Avrupa'da onyedinci yüzyıldan
itibaren gelişen anatomi çalışmalarından haberdâr olduğu sonucuna varı-
yoruz. Örneğin sternumu o, eski Osmanlı tıp metinlerinde olduğu gibi 7
kemikli olarak değil, 2 kemikli olarak verir ve der ki 'bu kemik ceninde 3
veya 4 kemikten meydana gelmiştir, fakat, gelişinde sadece 2 kemikten
ibarettir.'¹¹ Bu örnekleri artırmak mümkündür.

Kitapta, iskeletle ilgili açıklamalar tamamlanınca, bu konuyla ilgili
resimler verilir. Metinde de bu levhalara sayfa kenarında göndermeler ya-
pıldığı görülür.

Bu kitabın ikinci kısmı kaslarla ilgilidir. Bu kısma Şanizâde 'sarkoloci-
ya' adını verir, ve 'anatominin en geniş kısımlarından birisi' olduğunu
söyler. O, burada da kemikler bahsinde olduğu gibi, ilkin genel olarak,
kaslarla ilgili bir açıklama verdikten sonra, tek tek kasları ele alıp anlatır.

Şanizâde, daha sonra sırasıyla, iç yağları, onların vücuttaki dağılımını,
mide ve bağırsakları, mezenter, karaciğeri, pankreası, dalağı, böbrek ve
mesaneyi ele alıp her biri hakkında, fazla ayrıntıya girmeksizin bilgi verir.

Daha sonra, genital organları ele alıp açıklayan Şanizâde'nin, yukarı-
da, kemiklerle ilgili olarak zikredildiği gibi, devrinde yaşamış birçok Os-
manlı hekiminden farklı olarak, anatomi konusunda Avrupa'daki çalış-
maları bildiğini gösteren bazı işaretlere rastlarız; örneğin fallop boruları

¹¹ Şanizâde Mehmet Ataullah, *Mir'âtü'l-Ebdân fî Teşrih-i A'zâi'l-İnsân*, İstanbul H. 1231 (Bkz., dördüncü levha), Kitap I, s. 27-28.

tabirini kullanması gibi. Genellikle, klasik tıpta bu yapı, müstakil olarak değil, uterusun boynuzu olarak nitelendirilmiş olup, ilk defa o, onaltıncı yüzyılda, Fallopius tarafından müstakil bir yapı olarak belirlenmiştir, ve onun bu buluşuna dayanılarak bu yapılara fallop boruları veya tüpleri adı verilmiştir.

Bu kitapta konuların ele alınış düzeni, genel olarak anatomi kitaplarında rastlanandan biraz farklıdır. Genellikle, anatomi kitaplarında, ilkin kemikler, daha sonra sırasıyla kaslar, damarlar ve sinirler ve son olarak da göğüs organlarından başlayarak, iç organlar anlatılır; en son ele alınan konu genital sistemdir. Burada, Şanizâde'nin anatomi kitabında ise, biz ilkin, alışlageldiği gibi, kemik ve kas konuları işlendikten sonra, göğüs organlarından önce karın organlarının ele alındığını, daha sonra göğüs organlarının açıklandığını, bundan sonra da, sırasıyla, sinirlerin, damarların, ve son olarak da daha çok son ikiyüz yıl içinde gelişmiş olan salgı bezleri konusunun ele alındığını görüyoruz.

Şanizâde bezleri inceleyen bilim dalına "adalocya" dendiğini ifade ettikten sonra, bezleri iki grupta ele alır; bunlardan birincisi "gudde-i küreviyye" adını alıp, bunlar lenfa tabir ettikleri sıvı hıltı kandan alıp, temizleyerek, onun kısımlarını inceltip (süzüp), onu ıslah eden bezlerdir. Bu söz konusu bezler, yuvarlak, düz satırlıdır, örneğin koltuk altında ve kasıktaki bezler gibi. Bunlar lenf damarlarıyla kendilerine gelen hıltları temizledikleri için onlara lenf bezleri denir. Bazı bezler kandan ona karışmış olan bazı hıltları ayırır, örneğin safrayı kandan ayıran karaciğer gibi, tükürük bezleri gibi. Şanizâde, burada kulak kiri, burun akıntısının da ilgili organlardaki bezlerin ifrazatından meydana geldiğini ifade etmiştir. Tiroid bezinin de yine bu grupta ele alındığını görüyoruz.¹²

Şanizâde'nin Hamse'sinin ikinci kitabı, Usûlü't-Tabia'dır. Bu kitap iki kısımdan meydana gelmiş olup, ilkin fizyoloji diyebileceğimiz organların fonksiyonunu ele alan kısım gelir. Burada, yazar, fonksiyonları alışlagelmişin dışında bir sistemle sınıflandırarak, sunar. O, vücutta üç kuvvet bulunduğunu söyler. Aslında onun kuvvetden kastettiği fonksiyondur. Bunlardan ilki doğal kuvvetlerdir; bunlar hayatın korunması için gerekli olan kuvvetlerdir. İkinci nevi kuvvetler hayatı sürdürmek için gereklidir. Üçüncü nevi kuvvetler ise ruhla ilgili kuvvetlerdir.

İlk kuvvetler arasında sindirimle (çiğneme, yutma, midenin, bağırsakların fonksiyonları, keylus teşekkülü, besinlerin kana karışması, kısımların

¹² Aynı eser, s. 129-131.

büyümesi, gelişmesi gibi), üriner sistemle (idrarnın böbreklerde süzülmesi, mesaneye gönderilmesi gibi), üreme (sperma teşekkülü, hamilelik, ceninin uterusu beslenmesi, süt, çocuğun süt emmesi gibi) ile ilgili fonksiyonlar ele alınmıştır.

Nefsanî kuvvetler, yani hayatın devam ettirilebilmesi için gerekli olanlar ise solunum, dolaşım (kalp, arterler ve venler dahil), gibi fonksiyonlardır. Burada Şanizâde'nin özellikle kan ve kan damarları hakkında verdiği bilgi ilginçtir. O, kan dokusu hakkında, çok ayrıntılı olmazsa da bir hayli tatminkâr bir açıklama sunmaktadır. Onsekizinci yüzyılın özellikle son çeyreğinde kan, kan hücreleri ve dolaşım fonksiyonu ile ilgili olarak, Caldani, Hewson ve Cruikshank'ın yaptığı çalışmalar hatırlanacak olursa, burada, Şanizâde'nin çalışmalarının daha iyi değerlendirilmesi mümkün olur.

Hayvanî kuvvetler arasında ise hisler, uyku, uyanıklık, idrak, beş duyu ve kasların hareketleri bulunur.

Şanizâde, bu kitabın ikinci kısmının başında şöyle demektedir: “Patolojiya tabir edilen fenn-i teşhis-i emrâz ve esbâb ve araz canlılarda arız olan kusur ve afetleri anlamaktan ibarettir.”¹³ Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi bu kısım patoloji ile ilgilidir.

Şanizâde burada hastalıkları üç gruba ayırmaktadır:

1. Doğuştan olan hastalıklar veya anneden gelen hastalıklar;
2. Sonradan olanlar (belli organ hastalıkları);
3. Çiçek hastalığı gibi kişiden kişiye bulaşanlar.

Hastalığı ‘ferdir bütün lüğünün ve uyumunun bozulmasıdır’ şeklinde tarif eden Şanizâde, kitabının bu kısmında hastalıklar hakkında genel bir bilgi sunar; onların teşhisindeki yollar, hastalıklar neden meydana gelir, vücutta ne gibi bozukluklar meydana getirirler, ve çeşitli hastalıkların belli başlı özellikleri nelerdir; kısaca açıklar. O, bulaşıcı hastalıklar hakkında ‘emrâz-ı sâriyye derler, yani onlar bir kişiden diğerine geçer; veba ve uyuz gibi,’ demektedir.

Şanizâde Hamse'sinin üçüncü kitabında, hastalıkları ele alıp, inceler. İkinci kitabın ikinci kısmında, hastalıkları ele aldığı anda, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, onları müşterek özelliklerine dayanarak, açıklamıştır.

¹³ Aynı eser, Kitap II, s. 29.

Halbuki üçüncü kitabında hastalıkları ele alırken, onları daha çok meydana çıktıkları organlara göre ele almıştır. Dolayısıyla ikinci cildin ikinci kısmındaki bilgileri daha çok genel patoloji olarak, üçüncü kitaptaki açıklamaları ise, özel patoloji olarak nitelendirilebilir.

Şanizâde üçüncü kitabına bir tanımla başlamaktadır: “İnsan vücudunun gerek görünen gerekse içindeki her bir organının âdetleri ve özel güçleri vardır, ve bu organların hepsi mükemmel durumda olup, fonksiyonlarını tam ve sürekli olarak yerine getirirse, bunlara sağlıklı mizaç denir.” Yazar, daha sonra bu tarifini biraz daha ayrıntıya inerek açıklar, ve der ki: “Eğer bedenin bir fiili kanunundan çıkarsa artık önceden olduğu gibi, fonksiyonlarını tam ve sürekli olarak yerine getiremez; o zaman hastalık meydana gelir. Bundan dolayı, hiç kimse insanın sağlıklı durumunu bilmeden, hastalıklı durumunu anlayamaz.”¹⁴

Bu açıklamasında Şanizâde, onaltıncı yüzyılda itibaren Avrupa’da savunulan bir görüşü dile getirmektedir. Bu tezde, Avrupalı bilim adamı, tıpta anatomik bilginin önemini vurgulayıp, bunun da ancak sağlıklı insanın yapısı hakkında ayrıntılı bilgi edinmekle, bu yapının disseksiyon yapılarak, mümkün olduğunca iyi tanınmasıyla mümkün olabileceğini savunmuştur.

Şanizâde, bu açıklamasından sonra, sağlıklı ve hastalıklı mizaçları kısaca açıklamıştır. Daha sonra da hummalar hakkında bilgi vermiştir ve bu kısa açıklamasından sonra, baş organlarının hastalıklarından başlayarak, çeşitli hastalıkları ele alıp, açıklamıştır. Yazar, genellikle, hastalıklar hakkında bilgi verirken, onları, içlerinde buldukları sistem içinde ele almıştır; örneğin, boğaz, akciğer ve kalp hastalıklarını göğüs organları olarak, aynı grup içinde mütalâa etmiştir. O boğmaca, nezle, sadr-ı istiska gibi hastalıkları da göğüs hastalıkları arasında açıklamıştır.

Şanizâde’nin Hamse’sinin dördüncü kitabı, cerrâhî ile ilgilidir, yani Kitâb-ı Cerrâhî’dir. Hamse’nin bu kitabı, 1838 yılında Diyarbakır’da basılmıştır. Bu kitabın başında, Şanizâde, tedavinin iki şekilde olabileceğini belirtmekte ve “bunlar da medikal ve cerrâhî tedavilerdir” demektedir.

Burada, Şanizâde, cerrâhîde tekniğin, yani cerrâhî aletlerin önemini vurguladıktan sonra, çeşitli cerrâhî müdahaleleri ele alır. Bunlar arasında şişler, tümörler ve çeşitli yaraların cerrâhî tedavileri bulunur. Burada ele alınan hastalıklardan biri de şîr-i pençedir. Hastalığın, burada ayrıntılı bir açıklaması verilmiştir.

¹⁴ Aynı eser, Kitap III, s. 7.

Hamse-i Şanizâde'nin son kitabı ilaçlarla ilgili olup, Mizânü'l-Edviye adını taşır. Bu kitap, iki kısımdan meydana gelmiştir. Bunlardan ilk kısımda basit ilaçlar veya o günki deyimi ile eczâ-i müfrede ele alınır; ikinci kısımda ise eczâ-i mürekkebe, yani mürekkep ilaçlar ele alınmıştır. Burada ilaçlar bir tek maddeden ibaret olsun (basit ilaçlar) ya da birkaç maddenin karışımından meydana gelmiş olsun (mürekkep ilaçlar) genellikle bunların hazırlanmasında kullanılan maddeler bitkisel kökenlidir.

Şanizâde, bu bitkilerin morfolojik açıklamalarını vermiş; onların nerede yetişebildiğini belirtmiştir. Daha sonra, o, bu bitkilerin hangi kısımlarının, ne şekilde ve de ne miktarda kullanıldığı konusunda bilgi vermiştir. Şanizâde'nin burada vermiş olduğu açıklamaların pek çoğunun bugünkü bilgilerimizle doğrulandığını görüyoruz.

Burada Şanizâde'nin iki yönü üzerinde durulmak istenmiştir. Bunlardan biri, tarihçi olarak Şanizâde'dir ki o, fiilen tarihçi olarak görev yapmıştır. Diğer yönü, Hekim Şanizâde'dir.

Onun ilgilendiği disiplinlerden birisi, yani tıp pozitif bilimler içinde mütalâa edilmiştir; diğeri, yani tarih ise, sosyal bilimler içinde ele alınır. Ancak her iki bilim dalının konusu da insandır; her ikisi de insanla ilgilidir. Biri insanın yapısı, bu yapının işlevleri, bu işlevlerdeki bozukluklar ve onların düzeltilme yolları ile ilgilidir. Diğer disiplin, yani tarih ise, yine insanla ilgili olmakla birlikte, insanın bizzat kendisi değil onun faaliyetleriyle ilgilidir.

Şanizâde için, tarih ya da tıp birbirinden araştırma yöntemleri bakımından farklı olabilir, fakat her ikisi de aslında aynı şeyle, gerçekte ilgilenmektedir. Bilim adamı sadece gerçekte ilgilenmelidir. Bundan dolayı da sağlam temellere dayanmalı, tahmin, rivâyet gibi, onu gerçekten uzaklaştıracak şeylere itibar etmemelidir. Bu da tarihte sağlam, birinci elden yazılı kaynaklar, resimler, heykeller olabilir; tıpta ise deney ve gözlemlerle ancak gerçeğe ulaşmak mümkün olabilir.

Şanizâde, yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, son derece modern zihniyete sahip bir bilim adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. O, tarih çalışmalarıyla, tarih disiplininin önemini vurgularken tıp ve diğer pozitif bilimlerdeki çevirileri ve çalışmalarıyla bir taraftan Avrupa'daki bu bilim dallarında, onaltıncı yüzyıldan kendi devrine kadar yapılagelen çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meslektaşlarına tanıtmak için çabalarken, belli bir bilimsel zihniyetin yerleşmesi yolunda da büyük çabalar harcamıştır. Modern bilimsel zihniyetin en güzel örneklerini kendi eserlerinde sergilemiştir.

